

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Taalgebruik in de psychose:

een vraag naar kruisbevruchting tussen Lacan en enig experimenteel onderzoek

Stijn Vanheule

De theorie van Jacques Lacan inzake taalstoornissen bij psychotici wordt vergeleken met een aantal onderzoeken uit de cognitieve psychologie en de taalpsychologie. Wat is het verschil tussen de twee benaderingen en op welke manier kunnen ze elkaar verrijken?

Inleiding

In deze studie wil ik twee theoretische en methodologische benaderingen van een zelfde fenomeen – namelijk het taalgebruik binnen de psychose – naast elkaar plaatsen. Ik vertrek hierbij vanuit de theorie van Jacques Lacan (1993, 1966a) zoals die zijn neerslag heeft gekregen in diens seminarie over de psychosen en in het artikel *D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose*. Naast deze psychoanalytische theorie zal ik een aantal experimentele onderzoeken plaatsen uit de cognitieve psychologie en de taalpsychologie.

Deze analyse van het taalgebruik is op twee manieren relevant voor het werk van de analyticus. Ten eerste, omdat de kennis van het taalgebruik een grondig houvast levert bij het stellen van een diagnose en ten tweede, omdat die kennis een voorwaarde vormt voor de behandeling van een psychose met een vorm van verbale psychotherapie. Lacan (1966a) beschouwt in zijn artikel over de psychose het taalgebruik als een vraagstuk dat aan elke behandeling voorafgaat, als iets dat steeds opnieuw individueel dient

S. Vanheule is werkzaam als klinisch psycholoog binnen v.z.w. de Spiegel (ambulante consultatiedienst voor personen met een handicap en psychische problemen) en als coördinator voor onderzoek en kwaliteit binnen v.z.w. Stijn (samenwerkingsverband tussen centra voor dienstverlening aan personen met een handicap).

Correspondentieadres: Blauwesteenstraat 8;
B-9940 Evergem.

te worden beluisterd en geanalyseerd. Het is geen toeval dat de taal een dergelijke centrale plaats krijgt in zijn beschouwingen. De verhouding tot het woord is bij de psychose immers fundamenteel verschillend van die bij de neurose.

Lacan: codefenomenen en boodschapsfenomenen

Lacan (1993) onderscheidt in zijn derde seminarie een aantal talige fenomenen die eigen zijn aan de psychose. Bij deze fenomenen gaat het steeds om verschillen ten opzichte van de neurose. Deze strikte opdeling tussen psychose en neurose past binnen zijn project om elkaar uitsluitende subjectstructuren (neurose-psychose-perversie) te onderkennen.¹ De structuur van het taalgebruik is hierbij voor Lacan van primair belang. Op deze manier legt hij verband tussen een aantal diagnostische principes die we ook bij Bleuler (1950) en Kraepelin (1913, 1920) aantreffen. Deze auteurs legden respectievelijk een accent op denkstoornissen en spraakstoornissen als criterium bij de psychosediagnose. Lacan plaatst een aantal van deze ideeën in een ruimere taaltheorie.

Lacan poogt dus om via een analyse van het taalgebruik te komen tot een duidelijk onderscheid tussen psychose en neurose. Grof geschetst kunnen we volgens Lacan (1966a) twee grote groepen verschijnselen onderkennen die cruciaal zijn bij een differentiële diagnostiek. Er is ten eerste de verandering van de talige code en ten tweede de verandering binnen het proces van betekenisverlening. Met betrekking tot deze fenomenen dienen we de vraag te stellen naar de plaats ervan binnen het spreken van het subject, naar de functie ervan binnen de subjectieve dynamiek. We stellen ons met andere woorden de vraag of we te maken hebben met een te analyseren symptoom² of niet. Indien we deze vraag bevestigend kunnen beantwoorden, hebben we te maken met een neurotische structuur en indien dit niet het geval is, met een psychotische structuur. De psychoticus is en blijft onbegrijpelijk voor de neuroticus omdat de psychoticus niet in staat is zijn producties in twijfel te trekken. Parallel hiermee blijft in de interactie tussen beiden een gevoel van sociale verbondenheid opvallend afwezig.

In de volgende paragrafen geef ik een kort overzicht van wat Lacan precies bedoelt met de psychotische veranderingen in de talige code en de betekenisverlening. We koppelen de fenomenologische bijzonderheden in de taal aan de dynamiek binnen het psychotische subject. Indien deze typerende dynamiek ontbreekt, kunnen we niet besluiten tot de diagnose 'psychose'.

Een eerste fenomeen in het taalgebruik dat kan duiden op een psychose, is het *neologisme*. Lacan geeft in het kader van de psychotische structuur een specifieke definitie aan dit concept. Deze invulling wijkt enigszins af van de traditionele visie op nieuwvormingen. Een psychotisch neologisme is volgens hem wel een woord, doch geen betekenaar.³ Ook het begrip 'bete-

kenaar' wordt hierbij op een strikte wijze begrepen. Het is volgens Lacan kenmerkend voor een betekenaar dat die enkel betekenis krijgt in de verwijzing naar een andere betekenaar. Deze verwijzing staat fundamenteel los van elke referentie naar het ding. De betekenis van een betekenaar wordt met andere woorden steeds bepaald door de omgevende talige context. Daardoor kan een betekenaar in de ene context een totaal andere betekenis hebben dan in de andere. Zo duidt de betekenaar 'rots' iets totaal anders aan in de zin 'dit is de rots waarop we bouwen', dan in de zin 'hij is de rots waarop we bouwen'.

Bij het psychotisch neologisme merken we daarentegen dat een woord geen betekenis krijgt in de verwijzing naar een andere betekenaar, maar in de pure verwijzing naar een betekende. Daardoor is het een woord dat voor een andere persoon volstrekt onbegrijpelijk is. Aan het concept 'betekende' geeft Lacan eveneens een eigen definitie. Volgens hem kunnen we het betekende opvatten als de lichamelijke aandrift of de libido (Lacan 1994). Bij een neologisme, zoals Lacan dit opvat, wordt een verband gelegd tussen een woord en iets dat ongrijpbaar reëel⁴ is. Op die manier wordt dé betekenis geanticipeerd (Müller en Richardson 1994), sterker nog: de psychoticus is langs deze weg overtuigd van dé waarheid. Deze anticipatie kunnen we als intuïtief bestempelen, omdat ze fundamenteel losstaat van de verwijzing naar een ander woord. Er wordt 'iets' begrepen, maar meer kan het psychotisch subject er niet over vertellen. Dit specifieke taalgebruik leidt ertoe dat het neologisme vanuit een collectief gedeeld (neurotisch) discours niet te begrijpen is. Een neologisme is volgens deze gedachtelijn dus niet zozeer een nieuw woord, maar een woord dat op een specifieke, 'eigen' manier wordt gebruikt.

Binnen de psychose lijkt deze beschreven 'afwijking' te functioneren als een stabiliserende factor. Neologismen kunnen we begrijpen als pogingen om iets dat fundamenteel onbegrijpelijk is, iets van de orde van het betekende, te vatten. Binnen de psychose duiken aspecten van het betekende onverwacht op in de werkelijkheid (bijvoorbeeld via de stem in de hallucinatie), en precies hierop poogt het neologisme een greep te krijgen. Vooral in de paranoia treffen we dit fenomeen duidelijk aan: alles heeft een welbepaalde betekenis, los van de omgevende context.

Ik geef een voorbeeld om dit stuk abstracte theorie toe te lichten. Een paranoïde schizofrene vrouw die geregeld bij mij op gesprek komt, vertelt dat ze vaak last heeft van verbale hallucinaties. De stemmen die de hallucinaties uitspreken, beschrijft ze als slechte stemmen omdat ze haar angstig maken. Deze toestand van angst omschrijft ze met het woord 'malaise'. Dit woord dient als aanduiding van de ondraaglijke situatie waarin ze verkeert, het is de verwoording van een intuïtie. Het mooie aan dit voorbeeld is dat het een (lexicaal) bestaand woord betreft. Dit illustreert Lacans these dat een neologisme niet noodzakelijk een nieuw woord is, doch een woord dat op een specifieke manier wordt gebruikt. Een verdere navraag over deze

toestand van malaise (wat is dat nu precies? waarop lijkt dat? kan je dat eens omschrijven? hoe voelt dat?) levert weinig op. Slechts in karige bewoordingen kan ze er iets over zeggen. 'Het is alsof er een sjaal rond de keel spant', zegt ze. Tegelijk met deze bewoordingen knijpt ze dan met de beide handen de keel toe, richt ze haar aangezicht naar het plafond en laat ze haar ogen wegdraaien zodat van de iris niets meer te zien is. Wanneer ik stel dat ik niet goed begrijp wat ze daarmee bedoelt, herhaalt ze dezelfde gedragssequentie en raakt ze duidelijk geagiteerd. De betekenaarsketting ontrolt zich hier niet middels de productie van semantisch verwante betekenaars. De betekenaar 'malaise' is een geïsoleerde betekenaar die een strikt persoonlijk begrip uitdrukt. Door de vaste koppeling van een woord aan een betekende wordt een enigmatische betekenis gerealiseerd die volstrekt onbegrijpelijk is in het collectief gedeelde discours (de vrouw kan me er uiteindelijk geen uitleg over geven). Lacan (1966a) spreekt in dit geval over een neologisme of over een *delirante metafoor*. Een dergelijke delirante metafoor beschouwen we niet als pathologisch, maar als stabiliserende factor binnen de context, die deze psychotische vrouw als chaotisch ervaart.

Een tweede fenomeen in het taalgebruik dat kan wijzen op een psychotische structuur, is het *refrein*. Binnen de psychotische structuur, is het refrein – op het vlak van de betekenis – de radicale tegenpool van het neologisme. Waar we bij neologismen een zekere volheid aan betekenis opmerken, krijgen we hier de pure leegte. Een inhoudsloze formule wordt met stereotiepe aandrang herhaald, zonder nog te verwijzen naar een andere betekenaar of een specifiek betekende. Wat bij deze perseveratie overblijft, is het pure scanderen van woorden. Dit scanderen is gebaseerd op de formele eigenschappen van het woord (homonymie en ritmiek). Voortbouwend op Deleuze en Guattari (1980) opper ik dat het refrein een poging is om een antwoord te geven op iets chaotisch, dat niet gedetermineerd is door de talige code. Via het scanderen tracht het subject de angst, veroorzaakt door de forclusie⁵ (verwerping), te structureren. Juist door gebruik te maken van enig maniërisme en via een zekere stijl, kan het subject ontsnappen aan een woordeloze dreiging.⁶

Bij Schreber (1975, pp. 117, 140, 142) vinden we een aantal duidelijke voorbeelden van dit fenomeen. Het gaat om zinnen die hij, langs hallucinatoire weg, tot vervelens toe hoort. Deze refreinen zijn meestal heel banaal, bijvoorbeeld 'we hebben reeds', 'de goddelijke almacht heeft beslist dat de prins van de hel levend zal worden verbrand' of 'niet denken aan specifieke lichaamsdelen'. Door de eindeloze proliferatie van dergelijke zinnen, wordt elke particulariteit en elke betekenisvolle referentie vernietigd.

In het artikel *D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose* groepeerde Lacan (1966a) de twee genoemde fenomenen samen onder de noemer *codefenomenen*. Hij spreekt van codefenomenen omdat bepaalde woorden zich, binnen het neologisme en het refrein, opdringen als sleutel-

betekenaars die op antithetische wijze uit de talige code gelicht zijn. Een dialectische verwijzing naar andere betekenaars is bij deze woorden onmogelijk (ze zijn niet als een symptoom te analyseren). Deze dialectisch inerte kern beschouwde Lacan ten tijde van zijn artikel over de psychose als een elementair psychotisch fenomeen. Tijdens zijn wekelijkse gevalspresentaties gebruikte hij het zoeken naar dergelijke elementaire fenomenen als leidraad bij de diagnostiek (Czermak 1986).

Een derde fenomeen dat volgens Lacan (1993) kan duiden op een psychotische structuur, is de *onderbroken zin*. In het kader van de psychose wordt bij dit fenomeen de chronologische aaneenschakeling van betekenaars in een zin onderbroken. Een voorbeeld hiervan vinden we bij Schreber, die beweert stemmen te horen uit de voorhoven van de hemel. Deze stemmen uiten zich in een heel specifieke vorm, bijvoorbeeld 'spreek je nog steeds vreemde talen' (Schreber 1975, p.181). Van deze zin hoort hij hallucinatoir enkel het eerste gedeelte. Het tweede gedeelte van de zin vult hij zelf aan.

De betekenis wordt door het eerste gedeelte van de zin wel geanticipeerd, maar niet geconsolideerd omdat de zin niet wordt gecomplementeerd. Aangezien het tweede gedeelte van de zin achterwege blijft, wordt het subject als grammaticaal subject niet betekend. Het subject blijft bijgevolg niet-gedetermineerd achter in de kloof van de onderbroken boodschap. Deze verstomming leidt tot een positie van angst en onzekerheid.⁷ De surrealistische schrijver Antonin Artaud onderging een gelijksoortig proces en hij beschreef zijn ervaringen op een treffende manier. Hij heeft het in deze context over de afbrokkeling van zijn gedachtegang, over zijn geest die niet in staat is om te denken, over de beangstigende verbrijzeling en verscheuring van zijn bewustzijn en dergelijke (Van den Bosch 1993).

Wanneer het subject in een volgende tijd als agens de zin aanvult, zal volgens Lacan (1966a) de intuïtieve zekerheid omtrent de betekenis ervan, evenredig zijn aan de enigmatische leegte die zich aanvankelijk manifesteerde op de plaats van de betekenis. Het weglaten van woorden, onderbroken woorden en onvolledige woorden (door het weglaten van lettergrepen), lijken fenomenen van dezelfde orde te zijn.⁸ De Franse psychoanalyticus Maleval (1985) veralgemeent dit idee en stelt dat bij de meeste psychosen de uiteindelijke synthese, die de betekenis lokaliseert, niet functioneert. Redenerend vanuit Lacan zullen we het resultaat hiervan vinden in syntactisch verbrokkelde zinstructuren.

Dit derde fenomeen beschouwt Lacan (1966a) in zijn artikel over de psychose als *boodschapsfenomeen*. De essentie ervan ligt immers in de verstoring van het proces waarlangs de boodschap totstandkomt.

Experimenteel onderzoek

Vanuit experimentele hoek werd de laatste decennia een groot aantal onderzoeken gedaan naar taalstoornissen. Deze onder-

zoeken zijn vaak neuropsychologisch van aard. Hierbij wordt de relatie gelegd tussen taalstoornissen enerzijds en het functioneren van de hersenen anderzijds. Onderzoeken vanuit taalkundig perspectief zijn tamelijk schaars. Binnen het bestek van dit artikel beperk ik me evenwel tot deze laatste categorie van onderzoeken. Een aantal van de onderzoeken die ik bestudeerde komen uit de cognitieve psychologie. Deze onderzoekers baseren zich op denkstoornissen, maar doen een beroep op de taal als spreekbuis voor de denkprocessen.⁹ Ik geef een kort overzicht van een aantal bevindingen.¹⁰

Morice en McNicol (1986) vonden via twee vergelijkende onderzoeken een aantal significante verschillen tussen een schizofrene populatie en een normale controlegroep. Bij hun analyses zochten de auteurs naar eventuele verschillen bij syntactische en semantische aspecten van het taalgebruik. Ze vonden vier statistisch significante verschillen. Een eerste verschil doet zich voor bij de maximale diepte van inbedding bij de bijzin.¹¹ Hier vond men een lagere syntactische complexiteit bij de schizofrene populatie. Een tweede onderscheid troffen ze aan in het gebruik van de beknopte betrekkelijke bijzin. Deze wordt volgens de studie minder gebruikt door schizofrenen, wat eveneens duidt op een vermindering in de structurele complexiteit. Ten derde vond men in de studie een grotere herhaling van woorden of woordflarden bij schizofrenen en tot slot ook een semantisch afwijkende woordenschat (neologismen).

Het is voor onze studie opmerkelijk dat patiënten die dergelijke neologismen gebruiken, ook zinnen construeren met een grotere syntactische complexiteit. Deze complexere zinnen worden evenwel gekenmerkt door een groot aantal grammaticale fouten.

Thomas e.a. (1987) constateerden bovendien dat semantische en syntactische fouten samenhangen met positieve¹² schizofrene symptomen. Negatieve schizofrene symptomen hangen op hun beurt samen met een verminderde syntactische complexiteit en met een verarming van de expressieve syntaxis. Een andere studie van dezelfde auteurs (Fraser e.a. 1986) bevestigt in grote lijnen de bevindingen van Morice en McNicol (1986).

Holzman e.a. (1986) vonden in het kader van een onderzoek naar denkstoornissen bij schizofrenen een minder vloeiend taalgebruik. De onderzoekers spreken over de fragmentatie van het denkproces. Typerend hierbij is dat de gedachtestroom (gemeten aan de hand van de continuïteit in het spreken) plots wordt onderbroken. Na deze onderbreking gaat de patiënt ofwel verder op een ander gedachtespoor (door intrusie van een andere stimulus), ofwel ontstaat er een pauze (gedachteblokkering).

De resultaten uit een studie van Andreasen en Grove (1986) zijn gelijkaardig. Ten eerste stelden ze vast dat bij schizofrenen geregeld blokkeringen optreden in het denken. Dit betekent concreet dat de gedachtelijn en de spraak geregeld worden onderbroken, en dat de proefpersonen zich nadien niet meer herinneren wat ze aan het vertellen waren, noch wat ze

wilden vertellen. Ten tweede constateerden ze dat hun gedachtelijk snel afgeleid is door andere stimuli. Deze processen leiden tot de onderbreking van lettergrepen, woorden of zinnen. Tot slot merkten de onderzoekers bij hun proefgroep een zekere haast op om ideeën naar voren te brengen.

Kruisbevruchting?

Het is uitermate interessant om de verschillende onderzoeken te vergelijken met de geschetste lacaniaanse theorie. Hierbij worden we evenwel geconfronteerd met sterk verschillende epistemologische uitgangspunten. We schetsen (rudimentair) een aantal hoofdlijnen om dit verschil toe te lichten.

De experimentele wetenschap is gericht op het rationeel verklaren van verschijnselen en op de productie van generaliseerbare, 'objectieve' kennis. Met de vraag naar waarheid houdt de wetenschap zich niet bezig (Lacan 1966b). In de lijn van deze basisassumpties kenmerken de door ons bestudeerde onderzoeken zich door een opsomming van waargenomen verschijnselen die te veralgemenen zijn over een groep van onderzochte personen. Psychoanalyse is daarentegen primair gericht op datgene wat buiten het veld van de ratio valt, op het irrationele waarover het subject liever niets wil weten. Vanuit een lacaniaans perspectief stelt psychoanalyse zich tot doel de waarheid te onderzoeken (Soler 1996). Waarheid wordt hierbij begrepen als de particuliere waarheid van een subject¹³ die zich uit via producten van het onbewuste. De analyticus is, met andere woorden, geïnteresseerd in de subjectieve context van het verschijnsel, in de 'storende' individuele waarheid die de wetenschapper via objectivering precies tracht uit te sluiten. Dit verschil in doelstelling tussen experimentele wetenschap en psychoanalyse (productie van kennis versus onderzoeken van waarheid) leidt tot een situatie waarbij we dreigen appels met peren te vergelijken. De epistemologische kloof tussen de twee benaderingen is fundamenteel. Toch zien we een mogelijkheid tot vruchtbare interactie. We hebben immers te maken met een gemeenschappelijk onderzoeksobject. Het verschil tussen de twee leidt vanuit deze invalshoek tot de mogelijkheid elkaar wederzijds vragen te stellen. Dit is interessant omdat elk van de benaderingen tot conclusies zal komen waar de ander nog geen vraag had geformuleerd. Conclusies van de één worden op deze manier kritische vragen voor de ander. De twee benaderingen kunnen voor elkaar een impuls tot vernieuwing vormen. Bovendien kunnen wetenschap en psychoanalyse elkaar op bepaalde punten bevestigen. Dit aspect is qua verrijking minder interessant, doch bevordert de mogelijkheid tot het aangaan van een dialoog.

En nu concreet: uit wetenschappelijk onderzoek blijkt dat schizofrenen syntactisch minder complexe zinnen construeren dan niet-schizofrenen en dat er geregeld onderbrekingen optreden in het spreken van schizofrenen (op het niveau van de zin, het woord of de lettergreep). Deze onderzoeksresultaten leggen de vinger op een aantal aspecten waarvoor de ana-

lytische theorie geen kader verschaft en dit is interessant. Vanuit psychoanalytisch perspectief kunnen we de 'exacte' resultaten beschouwen als een verruiming op het niveau van het fenomeen. Het is de vraag hoe we dit fenomeen structureel kunnen inpassen. De bevindingen met betrekking tot de onderbrekingen, lijken overeenkomsten te vertonen met de lacaniaanse ideeën omtrent de onderbroken zin en het niet functioneren van de synthesefunctie. De verminderde syntactische complexiteit situeer ik (voorlopig?) eveneens op dit niveau. Klinisch onderzoek zou moeten nagaan of deze vermindering werkelijk samenhangt met een algemene verbroekeling van de taal en met angst omwille van het verlies van een gevoel van realiteit (vormt het een mogelijke voorbode voor dit alles of niet?).

Het tweeledige lacaniaanse inzicht dat de syntactische breuk samenhangt met affecten als angst en onzekerheid, en dat syntactisch herstel leidt tot subjectieve coherentie en zekerheid, is structureel en dynamisch. Onderzoekers komen er doorgaans niet toe om dergelijke aspecten en verbanden onder de loep te nemen. Toch acht ik het mogelijk om op dit vlak gebalanceerde onderzoeken op te zetten.

Het onderzoek van Thomas e.a. (1987) vormt een kleine uitzondering op deze regel. Deze onderzoekers slaagden erin om een beperkte dynamische hypothese via gestandaardiseerd onderzoek te bevestigen: syntactische verarming hangt vooral samen met negatieve schizofrene symptomen, terwijl positieve symptomen correleren met syntactisch herstel (dit herstel kan eventueel verlopen volgens een eigen, 'fout' patroon). Dit inzicht loopt parallel met de analytische theorie. Onder negatieve schizofrene symptomen verstaat men namelijk onder andere de armoede in het taalgebruik en in het denken, terwijl de positieve symptomen bijvoorbeeld wanen en een desorganisatie van de taal impliceren. Daarnaast kunnen we uit het onderzoek afleiden dat syntactisch herstel samenhangt met psychische integratie. Deze conclusie levert, ruim beschouwd, een bevestiging van het freudiaanse idee dat de waan een oplossingspoging vormt voor de verstommen-de schizofrenie.

Waar de onderzoekers vaststellen dat het syntactisch herstel vaak plaatsvindt volgens een 'fout' patroon, volgens een patroon dat afwijkt van de conventionele syntaxis, komen we sterk in de buurt van Lacans gedachten over het neologisme. Bij het neologisme staat een niet conventioneel (delirant) gebruik van de taal immers op de voorgrond. Ik vraag me af of in de grammaticale fouten uit het onderzoek, inderdaad een bepaalde lijn waar te nemen is. Volgens Lacan vinden we bij de neologismen een nieuwe, hoogst persoonlijke logica die gebaseerd is op pure intuïtie. Bij deze uitspraak richt Lacan zich duidelijk op het betekenaarsniveau. Vanuit het onderzoek vraag ik me af, of we naast deze neologismen in het woordgebruik, ook 'neologische' regels in de grammatica kunnen plaatsen. Deze hypothese roept direct vele onderzoeksvragen op, die ik hier niet kan beantwoorden, bijvoorbeeld: vinden we per subject een specifiek patroon

in de grammatica? Hoe is dit patroon dan georganiseerd? Is er ook hier sprake van sleutelregels? Hoe kunnen we de rol van deze regels duiden? ... Een grondige exploratie moet hier meer duidelijkheid brengen. Een gevalsbeschrijving van de vroege Lacan e.a. (1931) doet vermoeden dat we inderdaad een patroon kunnen vinden in de grammatica. In deze gevalsbeschrijving wordt het taalgebruik van een paranoïde patiënte geanalyseerd. De auteurs stellen vast dat de syntactische structuur van haar taalgebruik meestal correct is. Wat echter opvalt, is het veelvuldig gebruik van zelfstandige bijzinnen in op zichzelf staande episoden. Deze bijzinnen hebben een specifieke structuur: daarin worden ofwel adjectieven als substantief gebruikt, ofwel worden werkwoorden in de derde persoon gebruikt. Na deze uitweidingen met overvloedige tussenzinnen, neemt de patiënte haar aanvankelijke denklijn weer op. De specifieke syntactische structuur gaat bovendien gepaard met een egocentrische delirante semantiek.

De vaststelling dat schizofrenen een semantisch afwijkende woordenschat gebruiken, vertoont eveneens een fenomenologische overeenkomst met de ideeën over het neologisme. De onderzoeken tonen echter op geen enkele manier aan dat de neologismen zouden functioneren als ankerpunten binnen de psychotische structuur. De functionele plaats ervan wordt niet in kaart gebracht, noch ter discussie gesteld. Indien we de waan beschouwen als een poging tot 'genezing' voor de schizofrenie, is de bevinding (Thomas e.a. 1987) dat neologismen samenhangen met positieve schizofrene symptomen, echter een magere uitzondering op deze regel.

De dubbele conclusie dat woorden en woordflarden meer worden herhaald door schizofrenen, en dat schizofrenen in het spreken een grote haast vertonen, lijkt een zekere gelijkenis te vertonen met Lacans ideeën omtrent het refrein. Bij deze fenomenologie houdt de gelijkenis evenwel op. Vanuit Lacan kunnen we de verschijnselen plaatsen binnen een dynamiek, terwijl de onderzoeken hier niets over vertellen. Het scanderen met woorden duidde ik aan als een poging om met woorden vat te krijgen op iets dat angstwekkend reëel is. Vanuit de exacte onderzoeken kunnen we niets zeggen over de rol van deze 'objectieve' factor in de subjectieve dynamiek.

Conclusie

Uit deze analyse blijkt dat binnen de psychose de verhouding tot het woord grondig is verstoord. Zowel het experimentele onderzoek als de klinische theorie van Lacan duiden hierop. De twee benaderingen leggen evenwel een accent op verschillende aspecten van het taalgebruik. Waar het exacte onderzoek werkt aan generaliseerbare gedetailleerde kennis omtrent het fenomeen, streeft de lacaniaanse theorie naar een situering van datzelfde fenomeen binnen de subjectieve dynamiek. Deze twee onderzoeksstrategieën leiden – vanuit een verschillend epistemologisch vertrekpunt – tot verschillende soorten van kennis. Toch kunnen de twee benaderingen elkaar bevruchten. Ze komen elk immers tot conclusies op gebie-

den waar de andere nog geen vraag geformuleerd had. Ik meen dat wetenschap en psychoanalyse elkaar kunnen inspireren omdat originele bevindingen van de één kritische impulsen tot vernieuwing vormen voor de ander. Deze vergelijking is verder uiteraard slechts mogelijk indien de twee benaderingen elkaars epistemologische uitgangspunt kunnen respecteren. Ik heb de indruk dat juist op dit gebied het schoentje vaak nogal knelt.

Noten

1. Zie voor een grondige studie naar het onderscheid tussen de subjectstructuren Klinische psychodiagnostiek vanuit de discours Theorie van Verhaeghe (1994).

2. Psychoanalytisch beschouwd kunnen we het symptoom begrijpen als een compromis tussen twee tegengestelde impulsen, waardoor de censuurlijn tussen bewuste en onbewuste wordt omzeild en dat beantwoordt aan bepaalde wetmatigheden (verdichting, verschuiving) (Verhaeghe 1994).

3. Lacan ontleent de concepten 'betekenaar' en 'betekende' aan de linguïst F. de Saussure, doch geeft een eigen definitie aan de twee begrippen. Zie voor een vergelijking tussen de twee invullingen Mooij (1987).

4. Binnen het bestek van dit artikel kan ik niet fundamenteel ingaan op de bestudering van het concept 'reële'. Voor een bevattelijke uitleg over het begrip en voor het onderscheid tussen het 'reële' en de 'werkelijkheid' wordt verwezen naar Žižek (1997, punt 1 en noot 11 van het tweede hoofdstuk).

5. Vanuit postlacaniaans perspectief wordt de psychose gesitueerd door te verwijzen naar de verwerping of forclusie van de Naam-van-de-Vader, waardoor de vadermetafoor niet totstandgekomen is. In de neurose heeft de installatie van deze metafoor van de Naam-van-de-Vader tot gevolg dat het kind wordt bevrijd uit het verlangen van de eerste Ander (de moeder). Een eigen verlangen wordt daardoor mogelijk. Bij de psychose grijpt dit proces niet plaats. Als gevolg daarvan blijft de psychoticus gegrepen in de duele relatie met de eerste Ander. Doordat de fallische betekenis middels de Naam-van-de-Vader niet totstandkomt, blijft men gevangen in de logische, eerste tijd van genieten en wordt het genot niet van het lichaam afgescheiden. In de psychose is de taal als differentieel tekensysteem aanwezig, de

sociale band van het discours echter niet. Deze bepaling van de psychose is een structurele bepaling ten aanzien van de neurose. Ze toont wat niet gebeurt in de psychose en wel gebeurt in de neurose. Als aanduiding van een structureel moment zegt ze niets over de oorzaak van de psychose. Aan de hand van deze theorie kan men bijvoorbeeld niet zeggen of de genese biologisch dan wel psychologisch is.

Wie deze bondige uitleg niet bevredigend acht, wil ik verwijzen naar de klinische en begrijpelijke inleiding tot Lacans werk omtrent de psychose van Billiet (1996).

6. Men kan het boek van Schreber (1975) erop nalezen om te merken hoe angstaanjagend hij de momenten vond waarop hij niet in staat was zich uit te drukken.

7. Lacan (1993) geeft aan dat het altijdduurende discours waaraan Schreber via zijn hallucinaties onderworpen is, enerzijds wordt aan gevoeld als een test van zijn capaciteiten, maar anderzijds ook als een noodzaak en een uitdaging. Bij het ontbreken ervan voelt hij zich onderworpen aan een breuk tussen hemzelf en de enige aanwezigheid die er ten tijde van zijn waan nog is voor hem: zijn god. Deze terugtrekking gaat gepaard met gevoelens van pijn en met een aantal fenomenen die we op de grens van het talige kunnen situeren (brullen, geroep, geluiden en windstoten).

8. In Schrebers boek (1975) en in een gevalsbeschrijving van Lacan, e.a. (1931) kunnen we deze drie fenomenen duidelijk terugvinden.

9. De cognitieve psychologie postuleert, evenals de psychoanalyse, een theorie over het mechanisme dat werkzaam is bij taalstoornissen. De cognitieve verklaring vertoont duidelijke parallellen met Lacans beschouwingen omtrent de werking van de metonymie en de metafoor in het psychotisch taalgebruik. Binnen het bestek van dit artikel kunnen de twee

benaderingen niet met elkaar vergeleken worden. In een vervolg op deze studie acht ik een dergelijke vergelijking wel mogelijk.

10. Lacan spreekt in zijn theorievorming over 'de psychosen'. Met deze term lijkt hij zowel het gebied van de schizofrenie als dat van de paranoia te beslaan. De besproken experimentele onderzoeken beperken zich daarentegen expliciet tot de schizofrenie. Vanuit de psychoanalytische theorie kunnen we verwachten dat het aspect neologisme daardoor een minder groot gewicht zal hebben in de bespreking van de onderzoeken. Daarnaast lijken de experimentele onderzoeken te vertrekken vanuit een ruim schizofrenieconcept, waarbinnen een mengvorm met de paranoia eveneens een plaats heeft.

Literatuur

Andreasen, N.C. en W.M. Grove (1986), *Thought, language, and communication in schizophrenia: Diagnosis and prognosis*. *Schizophrenia Bulletin* 12(3), p. 348-359.

APA (1994), *DSM IV, Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, American Psychiatric Association, Washington.

Billiet, L. (1996), *Het gebroken oor, Lacan voor de kliniek van de psychose*. Idesca, Gent.

Bleuler, E. (1950/1911), *Dementia Praecox or the group of schizophrenias*. International Universities Press, New York (1911).

Bosch, R.J. van den (1993), *Schizofrenie, subjectieve ervaringen & cognitief onderzoek*. Bohn Stafleu Van Loghum, Houten/Zaventem.

Czermak, M. (1986), *Sur quelques phénomènes élémentaires de la psychose, a propos d'un cas*. In: M. Czermak, *Passions de l'objet: Etudes psychanalytiques des psychoses*. Joseph Clims, Parijs, p. 133-159.

Deleuze, G., F. Guattari (1980), *Capitalisme et schizophrénie – Mille plateaux*. Minuit, Parijs.

Fraser, W.I., K. King, P. Thomas e.a. (1986), *The diagnosis of schizophrenia bij language analysis*. *British Journal of Psychiatry* 148, p. 275-278.

Holzman, P.S., M.E. Shenton, M.R. Solovay (1986), *Quality of thought disorder in differential diagnosis*. *Schizophrenia Bulletin* 12 (3), p. 360-371.

11. Dat is het aantal niveaus in de syntactische complexiteit van een zin.

12. Onder positieve symptomen worden die symptomen verstaan die een exces of verstoring zijn van normale functies (waan, hallucinatie, veranderde taal, gedesorganiseerd gedrag) terwijl negatieve symptomen duiden op een vermindering of verlies van expressie op het vlak van emoties, taalproductie en doelgericht gedrag (APA 1994).

13. Vanuit de lacaniaanse psychoanalyse wordt gesteld dat de psychoticus en de neuroticus een fundamenteel verschillende verhouding hebben met hun subjectieve waarheid. Dit weer spiegelt zich in de verschillende verhouding met de taal. Het verschil vormt de basis van het project om subjectstructuren te onderkennen.

Kraepelin, E. (1913), *Psychiatrie, Ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte (Achte Auflage)*, Band III, Teil II (p. 667-1395). Engelmann, Leipzig.

Kraepelin, E., (1920), *Psychiatrie, Ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte (Achte Auflage)*, Band I. Engelmann, Leipzig.

Lacan, J., J. Lévy-Valensi, P. Migault (1931). *Ecrits 'inspirés': schizographie*. *Annales Médico-Psychologiques* II, p. 508-522.

Lacan, J. (1966a), *D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose*. In: J. Lacan, *Ecrits. Le Seuil, Parijs*, p. 531-585.

Lacan, J. (1966b), *La science et la vérité*. In: J. Lacan, *Ecrits. Le Seuil, Parijs*, p. 855-877.

Lacan, J. (1993), *The seminar 1955-1956, Book III, The psychoses*. W.W. Norton & Company, New York.

Lacan, J. (1994), *Le séminaire 1956-1957, Livre IV, La relation d'objet*. Le Seuil, Parijs.

Maleval, J.Cl. (1985), *Les hystéries crépusculaires. Confrontations psychiatriques* 25, p. 63-97.

Mooij, A. (1987), *Taal en verlangen, Lacans theorie van de psychoanalyse*. Boom, Meppel.

Morice, M., D. McNicol (1986), *Language changes in schizophrenia: a limited replication*. *Schizophrenia Bulletin* 12(2), p. 239-251.

Müller, J.P., W.J. Richardson (1994), *Lacan and language, A readers guide to Ecrits*. International Universities Press, New York.

Schreber, D.P., (1975), *Mémoires d'un névropathe*. Le Seuil, Parijs.

Soler, C. (1996), Time and interpretation. In R. Feldstein (red.): *Readings seminars I and II – Lacan's return to Freud*. State University of New York Press, Albany, p. 61-67.

Thomas, P., K. King, W.I. Fraser (1987),

Positive and negative symptoms of schizophrenia and linguistic performance. *Acta Psychiatrica Scandinavica* 76 (2), p. 144-151.

Verhaeghe, P. (1994). *Klinische psychodiagnostiek vanuit de discours Theorie*. Idesca, Gent.

Žižek, S. (1997). *Het subject en zijn onbehagen*. Boom, Amsterdam.

Summary

Jacques Lacan's theory of language disorders in psychosis is compared with some studies in cognitive science and language psychology. The differences between the two approaches are explored, and it is seen that they can be mutually inspirational. The relevance of language-oriented research is illustrated with examples.

Manuscript ontvangen: 10 februari 1998

Definitieve versie: 7 oktober 1998